

A téralakítás és a színházi térteremtés

2017. január 29.

A színi előadás egyszeri, több művészi terület összefonódásából éppen ott és éppen akkor létrejövő történés, pár órára létező önálló univerzum, ami számos ponton kapcsolódik a való éléhez, de attól mégis független, önálló életet él. Ide lép be a néző, lesz részese, befogadója annak az összművészeti alkotásnak, amit az alkotók és azok segítői közösen megteremtettek. A függöny szétnyílik, és mi bepillantást nyerhetünk a saját életünkbe, mivel a színpad tükörként állítja elénk mindazt amit a hétköznapiakban mi, vagy éppen azt amit mások megélnék. Örömet, bánatot, szeretet, gyűlöletet, önzést, önzetlenséget. A színi előadás olyan alkotás, amely számos ember élettapasztalatát sűríti egyetlen pontba. Akkor kezdődik, amikor a színdarab írója, a színész, a díszlettervező, a színházigazgató és mindazok a háttér munkások akik létrehozzák az előadást, megszületnek. A mű akkor és ott, a közös munkájuk során jön létre, összesűrítve az addigi élettapasztalatukat, a világról és az emberről alkotott véleményüket, gondolataik. Ezek egy meghatározott irányba rendeződnek, majd az előadásban koncentrálnak. Az előadás sikere egyben a közös munka sikere is.

Jelen kiadvány ennek a művészeti közösségnek a térteremtő alkotóit és az általuk létrehozott műveket mutatja be. Mindezt Turnai Tímea a könyv szerzőjének gondozásában, akinek életformája hogy magához ragadja azokat a lenyomatokat, rajzokat, modelleket, tárgyakat, amelyek a színi előadások hátterét és keretét megadják. Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Szcenikai Gyűjteményének gyűjteményvezetőjeként azokat fáradhatatlanul gyűjti és dokumentálja, majd megosztja másokkal.

A több évtizedes gyűjtő, kutató és rendszerező munka eredménye a jelen kiadvány, amely legnagyobb részt a gyűjtemény anyagára támaszkodik, és azt olyan módon mutatja be, hogy átfogó képet kapjunk a művészeti terület díszlettervezők, térszervezők, látványtervezők, térteremtők munkájáról, az adott időszak alkotói magatartásának változásáról, fejlődéséről. Az így felvázolt átfogó kép, az abba illeszkedő egyéni tervezőművészek bemutatása, a későbbiekben kiindulópontja lehet az önálló életművek részletes kutatásának. Így válik a könyv olyan művé, amely megmutatja milyen még feltáratlan, rejtett értékek találhatók a különböző gyűjteményekben. Ennek során, egyben ösztönzőleg is hathat minden olyan fogékony olvasó számára aki ezzel a művészeti területtel foglalkozni szeretne. Számos kutató részére, több évtizednyi, az oldalakon felfedezésre, kutatásra váró téma rejtezik. De még mielőtt továbblépnénk a könyv tartalmának megismeréséhez, pár gondolat erejéig szeretném megkísérelni, hogy magát a színházi térteremtést, a könyvben megidézett alkotókat és alkotásaikat, egy nagyobb összefüggésrendszerbe, az ember téralakító tevékenységének egészébe elhelyezem.

Maga a színházi térteremtés igen szerteágazó terület, amely több, egymásba illeszkedő szint részeként értelmezhető. A környezetét tudatosan megélő ember egyik megnyilvánulási formája a téralakítás, a természeti világba beágyazódó mesterséges környezet létrehozása. Ugyan ma ez egyre kevésbé tudatosan, illetve egyre inkább elnyomott formában van jelen a mindennapokban, de ettől függetlenül ez akkor is minden egyes ember alapvető létállapota és tevékenysége, amit megszületésünktől kezdve gyakorlunk is: alakítjuk, formáljuk a környezetünket. Ez nem a mai értelemben vett tervezői munkát, hanem az ember vagy csoport közvetlen romboló és építő munkáját jelenti.

Ebből a napi gyakorlatból emelkedett ki fokozatosan maga a tervező személye, aki képességei és speciális tudása révén már nem közvetlenül épít, hanem egy köztes állapotot, a tervet hozza létre, amit jó esetben saját maga, jellemzően pedig valaki más készít el. Ez minden művészeti területen máskor és más módon lett nevesített, személyhez kötött tevékenység. Amikor ez megtörténik, magát a művészeti területet is valamilyen fogalommal jelölünk meg, és azt visszamenőlegesen is elkezdjük használni.

Ma a tervezői szinten elkülönülő téralakító területek a várostervezés, az építészet, a belsőépítészet, és a tájépítészet. Mivel ezek egy alaptevékenység szétválasztott részterületei, ezért számtalan – sokszor csak nagy nehézségek során szétválasztható – szálon és ponton kapcsolódnak egymáshoz, a feladatoktól függően más és más arányban. Ebben a rendszerben magát a díszlet- és látványtervezést a belsőépítészet egy igen speciális területének tekintem. A lényeges különbséget abban látom, hogy míg az utóbbi egy valós életteret hoz létre, amit az emberek a mindennapok során aktívan használnak is, addig a színházban a tervezőn keresztül maga a mű alakítja ki a létrejövő teret. A néző pedig fizikálisan nem, csak szellemi értelemben veszi birtokba azt. A másik lényeges jellemzője még az összművészeti jellege. Az előadás során szinte minden művészeti terület képviselteti magát, és ennek része a térteremtők munkája is. Mint később látni fogjuk, maguk az alkotók is számos művészeti területről érkeznek, a képzőművészek, építészek, belsőépítészek, díszlet- és látványtervezők változatos módon formálják, alakítják a színpadi világot.

Ha erről a pontról most visszatekintünk azt láthatjuk, hogy számtalan szintje van a téralakításnak, az ember mindennapos alapvető tevékenységétől kezdve, az abban tervezőként résztvevő szakembereken át, a térteremtő szintézisig, a speciális összművészeti színházi előadás létrehozásáig.

Attól a pillanattól kezdve, amikor az ember tudatos lényé vált, és elkezdte felépíteni a mesterséges környezetét, ennek a tevékenységének számtalan árnyalt formáját létrehozta. Ezeknek két, egymástól jól elkülöníthető, de összefüggő területe van, a természeti és a mesterséges környezet alakítása.

Maga a föld, a világűr vákuumában elszigetelten létező szerves és szervetlen élet buboréka ugyan tőlünk függetlenül létező és saját magát alakító élőlény, de ma ez alkotja a környezetünket. Alakításában, az ember fokozatosan egyre tevékenyebb részt vállal. A vad érintetlen tájban megjelenő mesterséges jel, majd építmény, az ember első olyan tevékenységének lenyomata, ami a környezet formálására irányul. Ennek ma már számtalan

árnyalt változata létezik. Az alakításában minden ember részt vesz, amikor kertet ültet, földet művel, vagy éppen az erdőben a kitaposott turista utakon kirándul.

A természetes környezetünknek a tervezési szinten leginkább a tájépítészek az alakítói. Ők azok akik már átgondolt módon avatkoznak be, hozzák létre, teremtik meg az átmenetet a természetes és a mesterségesen épített élettér között. Míg ezek a tájépítészeti munkák, közterek, parkok, erdei tanösvények, turistautak az emberek igényeit és elvárásait elégítik ki, addig autonóm műveket a természetművészettel foglalkozó alkotók készítenek. Léptékében ezek a tárgytól az összetett téralakításig, a "minimális beavatkozás" gondolata mentén születő, sokszor rövid idő múlva a természetbe beolvadó alkotásoktól, a gigantikus méretű, komplex táj átalakításig terjednek.

A színházzal való első kapcsolódási pontokat már itt is tetten érhetjük, elég ha a görög színházra gondolunk, vagy a kastélykertekben rendezett előadásokra, ahol a színpadi díszlet háttérét a táj vagy a park épített és természeti környezete szolgáltatta. Szabadtéri előadások, színpadok ma is vannak, ezeknél ma is kisebb nagyobb szerep kaphat a élő környezet.

A ember által alakított mesterséges környezet egyszerre jött létre az emberrel. Az eszméléssel egyidős és elválaszthatatlan. Nagysága és kihatása fokozatosan egyre nőtt és ma is nő. Előképe megtalálható az állatvilágban, ilyenek például a madarak fészkei, a hangyák építményei, de ezek inkább a szerves életforma részeként, nem pedig szángékos munka eredményeként jönnek létre.

Az ember tudatosan alakítja át a környezetét. Jellemzője ez a munka. Nemre, korra, bőrszínre tekintet nélkül, napi szinten gyakorolja ezt. Fontos ezt tudatosítanunk, mert ma hajlamosak vagyunk a téralakításra úgy tekinteni mintha az egy adott szakmán belül, adott személynek lenne csak a feladata. A természetközeli állapotban maga az egyes ember hozza létre a mesterséges környezetét és ennek nem elkülönült része a belső téralkotás sem. Ahogy felépíti a házát, ugyanúgy megformálja a belső teret, az ott használt tárgyakkal, eszközökkel együtt. Ez jellemző volt az élő környezettel közvetlen kapcsolatban élő földművelő, állattenyésztő életformának. A tárgykészítésre specializálódó, már jellemzően városi életmódot folytató iparos réteg még közvetlenül az anyaggal dolgozik, ismeri azt, a szerszámaikat még részben maga készíti, de a környezetét már egyre inkább vásárolt termékekből építi fel. A gyáripar fejlődésével ez a réteg átalakul gyári munkássá. A lakása és a tárgyai már tömegesen készülnek. A földművelés jellemzően átalakul ipari mezőgazdasággá, a tárgyak kézműves előállítása ipari termeléssé. Ma már egyre többen szellemi munkát végeznek – mind a mezőgazdaság, mind az ipar egyre kevesebb embert foglalkoztat –, ők munkájuk során már sem a természettel, sem az anyaggal nincsenek közvetlen kapcsolatban. A lakásukat építetik, a tárgyaikat vásárolják. Minden megvásárolható és minden eldobható. Nagy utat tett meg az ember.

Az éppen csak felvázolt folyamatban, az építész munkája vált a legkorábban személyhez kötött önálló, először a kivitelezéssel együtt, ahhoz kapcsolódóan, majd attól egyre inkább különváló önálló tevékenységgé. Ez nem véletlen, mert ott ahol a lakhatóságon túl már speciálisabb feladatok is felmerültek, olyan személyre volt szükség, aki hozzáértőként közvetített a megbízó és a építő között. Ez jellemzően a középületek építéséhez kapcsolható,

amikor is a család vagy kisközösség már nem tudja formába önteni és megépíteni saját erőből az épületet. Itt érdemes kitérni arra is, hogy maga a várostervező, jóval az építész személyének megjelenése után lesz önálló munkakör. Sokáig az életmód alakította a településszerkezetet és az ilyen értelemben “magától” alakult. Ahogyan a munkavégzés már nem kapcsolódott a közvetlen környezetéhez, maga a városszerkezet sem tudott természetes úton továbbalakulni és fejlődni, szükség volt hozzáértő tervező személyre.

Hasonló folyamat zajlott le a belső téralakítással kapcsolatban is. Annak formálása sokáig természetes módon, az épülettel együtt alakult. Később maga az építész, majd más művészeti területek alkotója tervezi azt meg. Önálló feladattá az ipari forradalommal egyidőben kezd alakulni. Nem arról van szó, hogy korábbról nem tudunk olyan személyekről akik a belső tér kialakításával foglalkoztak, hanem arról, hogy ekkor indul meg az a folyamat, ami az arányokat oly módon változtatja meg, ahol a tudatos, személyhez kötött téralakítás kerül egyre inkább a meghatározóvá.

Magyarországon a 20. század elején kezd több művészeti területről érkező tervezők munkálkodása révén kialakulni, majd 1945 után mint önálló tervezői terület alakot öltetni. Ennek a folyamatnak a megértése azért fontos a számunkra, mert párhuzamosan, kis eltérésekkel, de hasonló módon zajlott le, a színházi téralkotás is mint önálló tervezői terület kialakulása.

Az építészet és a belső építészet szétválása erőteljes lendületet akkor kapott, amikor szociális-társadalmi kérdések kapcsán előtérbe került a tömeges és a szociális lakásépítés. Az épület kialakításán túl központi kérdéssé vált a lakótér megformálása is. Ez a két világháború között indult el, és nálunk a 2. világháború után kapott újabb lendületet. Nem véletlen, hogy ekkor hozzák létre a belsőépítészeti szakosztályt a Magyar Iparművészeti Főiskolán. Már 1880-tól van esti képzés keretében lakberendezés oktatás, majd kilenc évvel később nappali képzés keretében lakásberendezési szakosztály. Ez pár év elteltével lakásművészet oktatássá alakul, majd 1924-től építő iparművészet néven működik tovább. Három évvel később elindul a színpadtechnikai osztály is a főiskolán, majd pár évre rá színpadművészet név alatt folyik az oktatás. Érdekes megfigyelni az elnevezéseket, mivel pár éves eltéréssel a lakberendezésből, eltolódással pedig a színpadtechnikából is művészeti oktatás lesz, amit a szakok elnevezésében is kifejezésre juttattak.

Az immár párhuzamosan egymás mellett zajló lakás- és színpadművészeti oktatás 1949-től külön, önálló főtanszakként működik tovább. Az építő iparművészetből belsőépítő főtanszak lesz, belsőépítész és bútortanszakkal. A színpad főtanszakot pedig három részre osztják: színpadi díszlet, filmdíszlet-tervező és jelmeztervező tanszakra. A belsőépítő tanszak 1965-től építészeti tervező tanszékként működik tovább. A díszlet- és jelmeztervezés pedig 1978-től átkerül a Magyar Képzőművészeti Egyetemre, ahol ma látványtervező szakként működik.

Az oktatás változásainak rövid történeti áttekintése számunkra olyan szempontból érdekes, hogy megmutatja, a színházi téralkotás oktatása a belsőépítészeti oktatással párhuzamosan indul meg, rokon alkotói terület. Több belsőépítészként végzett alkotóművész a színházi térteremtésben is jeleskedik. Nem véletlen ez, mivel mindkettő az ember közvetlen környezetének alakításával foglalkozik. A belsőépítész az ember valóságos, a látványtervező

pedig a színdarab elképzelt életterét álmodja meg és önti formába. De nem csak ők azok jeleskednek ezen a területen.

Ha megnézzük a könyvben szereplő művészeket, láthatjuk milyen sokféle művészeti területekről érkező alkotók azok akik a színpadteret alakítják. A "látványtervezés hajnalán" a festőművészek álmodják meg az első díszleteket. Ez alapvetően az akkori díszletezési technikához is jól illeszkedett, az egyes jelenetekhez részben, vagy egészben festett háttérképeket alkalmaztak. A 2. világháború környékén már egyre több építész, majd belsőépítész végzettségű művész készít díszlettervet. Az oktatás megindulásával pedig egyre többen tanulnak kifejezetten díszlet-, majd később látványtervezőnek. Szerepük nő, de nem kizárólagos, ma is több belsőépítész, építész, képzőművész vesz részt a színházi térteremtésben.

Magyarországon a 60-as évek végén az iparművészet területén felerősödött egy folyamat, amelynek során az addig alkalmazott művészeti területek alkotói fokozatosan egyre több autonóm művészeti alkotást kezdtek el készíteni. A textilművészet területén ez már korábban megkezdődött, a keramikusok a erőteljesebben a 70-es években indulnak el ezen az úton, majd az üvegművészek is csatlakoznak. A folyamatot a rendszerváltás gyorsítja fel, a gyárak bezárásával és a munkalehetőségek csökkenésével. Az alkotók egyre inkább az autonóm művek készítése felé fordulnak. Létrejön egy olyan kettősség, ami korábban is jelen volt, de az arányok megváltoztak, a hangsúly áthelyeződött az alkalmazott területről az önálló művészeti alkotásra.

Ez a kettősség szerintem a téralakításban is jelen van. A belsőépítész és az építész olyan területen dolgozik, ahol az ember valóságos életterét alakítja, annak minden funkcionális és használati igényének kielégítésével. Ennek a munkának a független önálló művészeti alkotási területe a színpadi térteremtés. Ez ugyan nem tud teljesen független lenni, mert bizonyos funkcióknak meg kell felelnie – például a színészeknek tudniuk kell játszani benne –, de alapvetően egy olyan sűrített tér élményt kell nyújtania ami segíti a színdarab kibontását és a színészi játékot. A művésznek itt lehetősége van eltérni a szokásos anyagok, terek, térkapcsolatok, vagy éppen világítási megoldások használatától, lehetősége van azok oly módon való torzítására, megváltoztatására, vagy éppen az arányok eltolására, minden olyan megoldásra amire a valóságban nincs lehetősége. Egy városi, vagy egy belső tér megjelenítése pár díszletelemmel, a néző számára értelmezhető és érthető, függetlenül attól, hogy az a való életben használhatatlan lenne. A alkotó részéről ez egy lehetőség, amikor olyan alkotást hozhat létre amiben túl tud lépni, el tud rugaszkodni a napi használati funkcióktól és kívánalmaktól. Ez számára egyben kísérleti terep is, ahol szabadabban tudja használni az újabb anyagokat és megoldásokat. Az így felépülő egyedi játéktér, karakteres jellemzőjévé tud válni a színi előadás során létrejövő összművészeti alkotásnak.

Ha az egész színházi munkát és produkciót átfogóan nézzük, látható válik, hogy egy előadás létrehozása közben milyen sokféle művészeti terület van jelen. A téralakítás során az építészeti, belsőépítészeti munka, az egyes díszletelemekben, jelmezekben pedig az iparművészet szinte minden ága képviselteti magát. E mellé társul az előadóművészet, a zene,

az irodalom és még számtalan más terület is. Ebben a közegben nem véletlen, hogy a munka során a képzőművészet is megjelenik, a grafikának és a festészetnek is szerep jut.

A tervezési folyamat három olyan fázison megy keresztül ami minden alkotói tevékenység során – eltérő arányban alkalmazva – jelen van. Ez a rajz (képi megjelenítés), a modell (plasztikai megjelenítés) és végül az építés (építészeti megjelenítés). A könyvben ezek közül hangsúlyosan az első kerül bemutatásra, így pár gondolat erejéig én is kitérek rá.

Azon túl, hogy egyes időszakokban a háttérelemek megalkotásában nagy szerepet kaptak a festőművészek és rajtuk keresztül a képi ábrázolás, napjainkig a tervezési folyamat szerves részét képezi az, amikor az alkotók először a képen keresztül mutatják be az elképzelésüket.

A művész gondolatainak első lenyomata a rajz vagy festmény, vagy ezek valamilyen egyedileg kombinált technikája. Jellemzően ezek csak kiállításokon kerülnek elő, ekkor láthatjuk csak igazán, hogy a színházi térteremtés sok esetben igen magas színvonalú megjelenítő erővel is párosul. A látványtervek már önmagukban is értékelhető képzőművészeti alkotásokban, grafikákban vagy festményekben öltönek alakot. Míg a ma divatos számítógépes látványtervek a “valóságot” mutatják meg, addig ezek a munkák az egyedi látásmódon és megjelenítésen keresztül, a “lényeket” emelik ki, koncentrálnak egy önálló alkotásba. A grafika, festmény, a látvány és a mögöttes tartalom, az érzések, a dráma vagy éppen a komédia olyan sűrítményét adják, amit a gépi látvány nem tud. A vonal rezdülésén, vagy az ecsetkezelésen keresztül a művészen létrejövő vízió jelenítődik meg. Érdeemes a könyvben fellelhető illusztrációkat ilyen szemmel is megvizsgálni.

Végezetül pár gondolat erejéig visszatérek annak az egyezőségnek és különbözőségnek a vizsgálatához, ami a belsőépítész és a látványtervező alkotására jellemző olyan szempontból, hogy hogyan éli meg mindazt a néző.

Miközben a színházba igyekezve eljutunk a nézőtérig, a lakásában, a középületekben, a köztereken, de még belépve a színházban is, a számtalan módon megformált, kialakított és felépített mesterséges tereken, tércsoportokon haladunk keresztül. Napi szinten nem vagyunk tudatában annak, hogy saját magunk, a jelenlétünkkel hozzuk létre, töltjük ki és használjuk azt. Utazunk, étkezünk, alszunk, szórakozunk, vagy éppen pihenünk. Folyamatos hatása alatt vagyunk, megérintésével kapcsolatba kerülünk a falakkal, a bútorokkal és az egyes tárgyakkal. A tervező feladata az, hogy ezeket a tereket úgy formálja, alakítsa, hogy az emberek jól érezzék – vagy éppen ne érezzék jól – magukat. Egyértelműen hatással vannak ezek a terek ránk, még ha nem is feltétlenül tudatosan éljük azt meg.

Amikor a nézőtérre helyet foglalunk, majd sötét lesz és felgördülnek a függönyök, egyhelyben és csöndben ülve az érzékszerveink által befogadható hatásokon, de már gondolati síkon keresztül leszünk részesei a színpadon zajló eseményeknek, és az ott kialakított térnek. Ez egy igen fontos metszéspontja a két területnek, mivel a köznapok tér élménye ilyenkor egy pontban keresztezi a látványtervező által kialakított térből érkező benyomásainkat. A valós tapasztalatainkat, a redukált vagy szimbolikus térelemek idézik meg. Amikor egy díszlet- vagy látványtervező által készített rajzot, vagy festményt szemlélünk, akkor ennek a koncentrálnak az előképét láthatjuk. Nem kell mindent részletesen megjeleníteni, elég csak a lényeket, a művészi elképzelés tömörített

absztrakcióját. Ez egészül ki az előadáson a világítással, a zenével és a színészi játékkal áthatva és összefonódva. Ezen keresztül válik érthetővé a néző számára a színpadon létrejövő alkotás.

A színház nem az egyéni alkotások összessége, hanem egy olyan közös alkotás aminek az elkészítése során mindenki hozzáteszi a maga részét. Turnai Tímea, a könyv szerzője és szerkesztője a maga gyűjtő és rendszerező munkájával járul hozzá, azzal, hogy az olvasó elé tárja és bemutatja a díszlet- és látványtervezők, festőművészek, szobrászművészek, építészek, belsőépítészek, összességében a színházi térteremtők alkotásait.